

Hiánypótló kötet a nagy világjárványokról

Járványtörténet az ókori himlőjárványoktól napjaink koronavírus-pandémiájáig

Czeferner Dóra – Fedeles Tamás (szerk.): *Dögvészkalauz. Járványok és gyógyításuk története az ókortól napjainkig*. Pécs – Budapest, Pécsi Történettudományért Kulturális Egyesület – Kronosz Kiadó, 2021. 256 oldal

A Kronosz Kiadó gondozásában 2021 augusztusában látott napvilágot a *Dögvészkalauz. Járványok és gyógyításuk története az ókortól napjainkig* című kötet, amely nemcsak áttekintést nyújt, hanem új adalékokkal is szolgál az emberiség történetében jelentős szerepet betöltő epidemiákról és pandémiákról. Az összesen tizenkét fejezetet tartalmazó, Czeferner Dóra és Fedeles Tamás által szerkesztett kötet a 92. Ünnepi Könyvhétre jelent meg. A tudományos eredményekre alapozott, de közérthető stílusú és gazdagon illusztrált kiadvány szerzői a pestis, a szifilisz, a kolera, a feketehimlő és a spanyolnátha által okozott demográfiai és gazdasági pusztításokat mutatják be mind európai, mind pedig magyar történeti példákból merítve. Ezeket a tanulmányokat egészíti ki a modern nővérképzés megteremtésében megkerülhetetlen Florence Nightingale személyéről és tevékenységéről szóló írás, valamint az aktuális koronavírus-világjárványról szóló értekezés.¹

A kötet két ókortörténeti tanulmánnyal nyit. Lindner Gyula (egyetemi adjunktus, PTE BTK) a Kr. e. 430-ban, a peloponnészoszi háború második évében kitört athéni járványról tudósító Thuküdidész kortárs feljegyzései révén mutatja be a szokatlan tünetekkel járó betegség lefolyását, valamint a járvány által okozott szenvedéseket. Thuküdidész leírása azért is kézenfekvő, mert athéni polgárként és a betegségen maga is átesve valóban átélte a járvány pusztítását. Ahogy azt Lind-

¹ A kötetben szereplő írások többsége az *Újkor.hu* – *A velünk élő történelem* online folyóirat 2020-as járványtörténeti cikksorozatában már publikált, nagy érdeklődés által övezett cikkek bővített, kiegészített változatai. E cikkeket az *Újkor.hu* és a Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Történettudományi Intézet együttműködésének keretében publikálták a www.ujkor.hu oldalon.

ner megállapítja, az ókori szerzőnél „a járvány önmagán túlmutatva egzisztenciális jelentőségű metaforaként áll előttünk, amely a biológiai leépülés mellett a társadalom szétesését, az ember állati szintre süllyedését és elaljasulását, minden érték viszonylagossá válását és egyfajta kultúra előtti/alatti káosz megjelenését hozza el.”²

A szerző a tanulmány utolsó részében a legfrissebb, valóban szerteágazó tudománytörténeti és természettudományi kutatások eredményei alapján igyekszik megválaszolni azt a kérdést, hogy valójában pontosan milyen betegség – a pestis egy ókori változata, vagy talán egy ma már nem ismert kórokozó – tombolhatott ezekben az években Athén városában.

Grüll Tibor (tanszékvezető egyetemi tanár, PTE BTK) írásában az „antoninusi virágkor” végén jelentkező, keletről érkező római császárkori feketehimlő-járvány történetét mutatja be. A 165 és 182 között tomboló, rendkívül hosszan elhúzódó és nagy pusztítással járó járvány mind társadalmi, mind gazdasági szempontból hatalmas károkat okozott. Ahogy azt a jelenlegi koronavírus-járvány kapcsán is érzékeljük, a közvetlen hatások számos közvetett és elhúzódó, negatív fejleményt eredményeztek, melyek a napi hírekből számunkra is kifejezetten ismerősen csenghetnek. Ezek kapcsán Grüll kitér például a hadsereg létszámának csökkenésére, a bajba került gazdaságra, a demográfiai visszaesés miatti munkaerőhiányra, a kialakult pénzhiányra és például a mezőgazdaságban jelentkező súlyos gabona-hiányra. A szerző igyekszik tudatosítani, hogy az Antoninus-kori járvány olyan visszafordíthatatlan demográfiai, társadalmi és gazdasági változásokat indított el, amelyek hosszútávú problémákat eredményeztek a Római Birodalomban.

A kötetben három tanulmány is a középkori pestisjárványokhoz kapcsolódik. Az első írás megkerülhetetlen módon a 14. századi nagy pestis előzményeit, lefolyását, korabeli gyógy módjait és legfontosabb következményeit foglalja össze. Fedeles Tamás (tanszékvezető egyetemi tanár, PTE BTK – tudományos főmunkatárs, MTA–PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport) tanulmányából a legújabb kutatási eredmények ismertetésének köszönhetően többek között megtudhatjuk, hogy korabeli bizánci kútfők alapján a 14. századi járvány kiindulópontja a korábban vélelmezett Kaffával ellentétben Tana (Azov), az Arany Horda Fekete-tenger parti kiemelt kikötője volt, ahol 1346-ban ütötte fel a fejét a korszakban fekete halálként (*mors nigra*) is emlegetett pestis. Kaffa ostromát követően a *Yersinia pestis* baktérium okozta betegség elterjedt a Fekete-tenger partján fekvő kikötővárosokban, majd genovai kereskedőhajók hurcolták be Európába, ahol először a levantei kereskedelem központjai váltak a pestis elsődleges gócpontjaivá. Ezt követően közel öt év alatt a dél-itáliai területekről az egész kon-

² Lindner Gyula: Egy túlélő följegyzései: Thuküdidész és az athéni járvány. In: Czeferner Dóra – Fedeles Tamás (szerk.): Dögvészkalauz. Járványok és gyógyításuk története az ókortól napjainkig. Pécs – Budapest, 2021. 11–26. itt: 20. (a továbbiakban: Czeferner – Fedeles 2021)

tinest és Oroszországot is bejárta a járvány, amely a spanyolnátha felbukkanásáig a földrész legnagyobb demográfiai katasztrófáját okozva a középkori európai lakosság közel harmadát-negyedét elragadta. A tanulmány kiváló képanyaggal és számos kortárs idézettel mutatja be a korabeli gyógymódokat és preventív eljárásokat, így például a különböző diétákat, az érvágás vagy épp az izzasztás módszerét, valamint a városok által bevezetett szigorú rendeleteket, illetve a korszak sokféle izolációs eljárását. Mindezeket különösen érdekes összevetni a jelenlegi koronavírus-járványban tapasztalt társadalmi és gazdasági jelenségekkel, így például a lezárások különböző módozataival, vagy épp a járványhelyzet okán kialakuló nehéz általános mentális állapot hasonlóságaival.

Ahogy az jól ismert, a 14. században fellángoló nagy pestisjárvány több hullámban csapott le, majd egészen a 18. századig megkeserítette az európai lakosság életét. Ahogy szerte a kontinensen jellemző volt, úgy a pestis a (kora) újkori Magyarországon is főként a gyakori háborúkkal, ennek következtében pedig éhínséggel sújtott síkvidéki területeken pusztított. Kruppa Tamás (egyetemi docens, SZTE JGYPK – tudományos főmunkatárs, MTA–PPKE Fraknoi Vilmos Római Történeti Kutatócsoport) tanulmánya a 16. századi magyar történelemből hoz erre konkrét példákat, egyrészt az 1552 és 1555 közötti török elleni háborúk, másrészt pedig a tizenöt éves háború időszakából. A szerző a különböző csapatmozgások, hadmozdulatok és egyéb hadi tevékenységek, valamint például kapcsolódó levelezések és párhuzamos járványjelenségek (többek között a konstantinápolyi és prágai pestisjárvány) adatainak elemzésével érdekes, új ismeretanyaggal bővíti a már meglévő, de több esetben hiányos tudásunkat a korabeli hazai járványhelyzettel kapcsolatban. Ezek segítségével sikeresen mutat rá arra a jelenségre, hogy milyen szoros és konkrét összefüggés mutatható ki a korszak háborúi és pestisjárványai között. A tanulmány külön érdeme, hogy a két 16. századi példa részletes bemutatása előtt kiválóan áttekinti a téma kora újkori forrásadottságait, valamint nemzetközi és hazai szakirodalmát, illetve a pestis terjedésének fő okait és sajátosságait, melyek akár a köz-, akár a felsőoktatásban hasznos támpontjai lehetnek a korszak alaposabb megismerésének.

A kötet pestishez kapcsolódó harmadik, egyben utolsó írása az 1665–1666. évi nagy londoni pestisjárványról nyújt részletes áttekintést. Madarász Fanni (PhD-hallgató, PTE BTK) tanulmányában alaposan körbejárja a korabeli Anglia társadalmi és gazdasági helyzetét, a pestis kora újkori angliai pusztításait, majd – közeledve az 1665-ös évhez – a „Nagy Pestisként” elhíresült londoni járvány politikai hátterét is felvázolja. A szerző számos ismert és kevésbé ismert kortárs forrásból idézve mutatja be a ragály terjedését, a betegség elleni korabeli védekezés mechanizmusait, a városvezetés lépéseit, valamint a járványhelyzet által okozott súlyos társadalmi és gazdasági következményeket. Többek között olvashatunk részleteket a londoni dögvész egyik leghíresebb „krónikájából”, Daniel Defoe

1722-ben megjelent *Londoni pestis* című munkájából, de a jól ismert politikus és naplóiíró, Samuel Pepys érdekes feljegyzéseinek releváns részeivel is megismerkedhetünk, aki mind az 1665. évi járványt, mind pedig az egy évvel későbbi nagy londoni tűzvészt átélte és lejegyezte naplójában. A tanulmány további értéke, hogy remekül összegzi a két katasztrófát követő nagy újjáépítési munkálatokat és a szigetország 18. századi demográfiai és gazdasági fellendülését, rámutatva arra, hogy mind a nagy pestisjárvány, mind pedig az azt követő tűzvész utóhatásait egészen a 20. századig meglehetősen eltúlozta a vonatkozó szakirodalom.

Egy szintén baktérium által okozott, ám a pestissel ellentétben jellemzően nemi úton terjedő, komoly megbetegedéssel járó járvánnyal, és annak főként kora újkori történetével ismerkedhetünk meg Kanász Viktor (PhD-hallgató, PTE BTK – tudományos segédmunkatárs, MTA–PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport) tanulmányában. A szifilisz esetében egy máig létező betegségről beszélünk. A tanulmány a fertőzés tüneteit, megjelenését, különböző elnevezéseit, az ellene való – a korszakban még teljességgel eredménytelen – védekezés módszereit, valamint a szifiliszjárványok későbbi hatásait foglalja össze, minden esetben rendkívül izgalmas korabeli idézetekkel és vizuális forrásokkal alátámasztva az elmondottakat. Ahogy Kruppa Tamás írásából már ismerős jelenség lehet az olvasó számára, úgy az első európai szifiliszjárvány is egy hadjárat – VIII. Károly francia király 1494/1495. évi itáliai expedíciója – következtében terjedt el, majd robbant be egész Európában. Az írás egyik legizgalmasabb részének számít az, amelyben a szerző bemutatja és megvizsgálja a szifiliszjárvány korabeli európai és magyar elnevezéseit, bemutatva azt a különös „névháborút”, amelyet a különböző európai nemzetek egymással „vívtak” a bűnbakképzés és az ismeretlentől való félelem jegyében. A pestissel összehasonlítva szokatlan „névháború” mögött minden bizonnyal az állt, hogy a szifilisz elsősorban szexuális úton terjedt, így idővel könnyedén összemosták többek között a prostitúcióval, illetve a kicsapongó életmóddal.

A tanulmánykötet 19. századdal foglalkozó írásai a század folyamán pusztító kolerajárványok történetébe engednek betekintést. A kolerát szintén baktérium okozza, és a szifiliszhez hasonlóan a mai napig okoz járványokat; legutóbb a 2010-es haiti földrengés után, valamint a 2015 óta polgárháború sújtotta Jemenben tört ki ilyen járvány. Bene Krisztián (tanszékvezető egyetemi docens, PTE BTK) tanulmánya a 19. századi franciaországi kolerajárványokról nyújt áttekintést, Löffler Erzsébet (ny. igazgató, Egri Érseki Vagyongazdálkodási Központ Könyvtár, Levéltár és Múzeum) írása pedig az 1831. évi magyarországi kolerajárvány kapcsán mutatja be a kór hazai pusztításait. A franciaországi járványtörténet áttekintése során hangsúlyos elem, hogy a kolerának meglepő módon igen komoly szerepe volt Párizs városfejlesztésében. Bene Krisztián kiemeli a széles sugárutak és körutak kiépítését, a hatékony csatornarendszer és az újabb parkok kialakítását, hangsúlyozva, hogy

mindezeknek köszönhetően „nem csupán egy esztétikus és modern nagyváros jött létre, de a betegség táptalajául szolgáló körülmények is megszűntek”.³ Ahogy az már a 19. század második felére világossá vált, a betegség elleni harcban kulcsfontosságú a megfelelő minőségű ivóvíz és az alapvető higiénias feltételek biztosítása; az utóbbi évtizedek elharapódzó kolerajárványaiért is a romló egészségügyi viszonyok tehetők felelőssé. Ezt követően Löffler Erzsébet Heves és Külső-Szolnok vármegyékből – főként a gyöngyöspatai *Historia Domus*ból nyerhető információk alapján – mutat igen éles és alapos helyzetképet az 1831. évi magyarországi kolerajárványról. A gazdag forrásidézetekkel ellátott tanulmányból nemcsak a helyi lakosság és a papság problémáiról és lépéseiről, hanem a Helytartótanács és a Kancellária által hozott hatósági intézkedésekről is átfogó képet kapunk. A szerző az előző tanulmányhoz kapcsolódva szintén hangsúlyozza, hogy – hasonlóképpen a franciaországi helyzethez – hazánkban is alapvetően a kolerajárvány által okozott pusztítás vetette meg a modernnek nevezhető közegészségügy alapjait.

A spanyolnátha pusztításaival szintén két tanulmány foglalkozik a kötetben. A 20. század, és egyben az eddigi történelmünk egyik legnagyobb világjárványát, az 1918 és 1920 között pusztító spanyolnátha-pandémiát az előbbiekkal ellentétben nem baktérium, hanem vírus (influenza A, H1N1) okozta. Hornyák Árpád (tanszékvezető egyetemi tanár, PTE BTK – tudományos főmunkatárs, ELKH BTK TTI) tanulmánya a 20. század „legnagyobb tömeggyilkosának” nevezett 1918-as influenzajárvány megjelenésének és elterjedésének körülményeibe, lefolyásába, az ellene történő védekezés módszereibe enged betekintést. Az utolsó oldalakon a vírus utóéletére és az elmúlt évtizedekben végzett tudományos kísérletek eredményeire is kitér, rávezetve az olvasót a jelenlegi koronavírus-világjárvánnyal vonható párhuzamokra. A spanyolnátha fellobbanása kapcsán Hornyák is kitér annak Magyarországra történő megérkezésére, azonban a járvány hazai, főként fővárosi vonatkozásait és kezelését Géra Eleonóra (egyetemi docens, ELTE BTK) írása tekinti át. Mivel a spanyolnátha csak az 1918-as évet tekintve több áldozatot követelt, mint az egész első világháború, komoly zűrzavart és pánikot váltott ki, hiszen „az emberiség a középkori nagy pestisjárványok óta nem találkozott hasonlóan gyorsan terjedő és halálos kórral”.⁴ A szerző korabeli források, többek között törvénycikkek, hirdetések, a sajtóban közölt hírek áttekintésével mutatja be a budapesti járványkezelés módszereit, problémáit, a városvezetés által felmért nehézségeket. Ahogy azt napjaink járványa kapcsán is tapasztaljuk, ekkor is nagy hangsúlyt fektettek az orvosi ellátás mellett az egyéni óvintézkedésekre, melyek fontosságát a városvezetés röpiratok útján igyekezett hangsúlyozni a fővárosi la-

³ Bene Krisztián: Kolerajárványok Franciaországban a 19. században. In: Czeferner – Fedeles 2021. 129–138. itt: 138.

⁴ Géra Eleonóra: A spanyolnátha Budapesten. In: Czeferner – Fedeles 2021. 193–210. itt: 196.

kosság számára. Ennek ellenére olyan hatásos tömegintézkedéseket, mint például a gócpontok karantén alá vonását vagy a kötelező maszkviselést, meg sem próbálták bevezetni Budapesten, hiszen ezen intézkedések más nagyvárosokban komoly tömegtüntetések kialakulásához vezettek.

Az eddig ismertetett tanulmányokat öröndetes módon egy Florence Nightingale-ről szóló értekezés egészíti ki, a kötetet pedig egy, az aktuális koronavírus-világjárványt és a kapcsolódó vakcinafejlesztéseket bemutató írás zárja. Mindkét téma szempontjából fontos évnek számított 2020, hiszen a modern ápolónőképzés alapjainak megeremtésében vitathatatlan érdemeket szerzett Nightingale kapcsán ebben az esztendőben ünnepeltük – a *Nővérek Nemzetközi Éve* mellett – születésének 200. évfordulóját, és ugyanebben az évben tört ki az azóta már több hullámban pusztító koronavírus-világjárvány is. Nightingale emlékezete napjainkban is világszerte aktív, többek között számos, a koronavírus miatt felállított ideiglenes járványkórház az ő nevét viseli, így minden szempontból jól illeszkedik e két tanulmány az egész kötet struktúrájába. A nővéri hivatást forradalmasító angol ápolónő életét, munkásságát, az általa alapított első világi nővérképző intézetet, valamint az itt bevezetett elveket és gyakorlatokat Czeferner Dóra (tudományos segédmunkatárs, ELKH BTK TTI – tudományos munkatárs, Universität Wien, Institut für Zeitgeschichte) tanulmánya mutatja be. Az írás külön foglalkozik Nightingale utóéletével és emlékezetével, továbbá kitér a hazai nővérképzés történetének fontos állomásaira, és kitekint az ápolónőképzés, illetve az ápolói szakma 1945 utáni alakulására is.

A tanulmánykötet utolsó írásában az aktuális koronavírus-világjárvány kapcsán a Nemzeti Virologiai Laboratórium vezetője, Jakab Ferenc (egyetemi tanár, PTE TTK) és munkatársai, Kemenesi Gábor (egyetemi adjunktus, PTE TTK), Lanszki Zsófia (PhD-hallgató, tudományos segédmunkatárs, PTE TTK) és Papp Henrietta (PhD-hallgató, tudományos segédmunkatárs, PTE TTK) vázolják fel a SARS-2 koronavírus kialakulásának folyamatát, valamint a járvány kirobbanásának és rohamos terjedésének eddigi történetét. A világban zajló események mellett a járvány magyarországi vonatkozásaira, valamint a kapcsolódó vakcina- és gyógyszerfejlesztések hátterére is kitérnek, hangsúlyozva, hogy a kutatás számos területén „*példa nélküli együttműködés indult meg*” mind hazánkban, mind pedig világviszonylatban.⁵ Következtetésükben is hangsúlyos az együttműködés kulcsfogalma. A szerzők kiemelik, hogy a mostani és a jövőbeni járványok esetében is egyszerre kell lokálisan és globálisan gondolkodnunk, fontos az azonnali cselekvés, a megelőzés (vagy az eredményes reagálás) érdekében pedig elengedhetetlen – mind hazai szempontból, mind világ szinten – a társadalmi és gazdasági összefogás.

⁵ Jakab Ferenc – Kemenesi Gábor – Lanszki Zsófia – Papp Henrietta: A „járványok korának” hajnalán. A SARS-2 koronavírus-világjárvány kialakulása, előzményei és hosszú távú tapasztalatai. In: Czeferner – Fedeles 2021. 211–226. itt: 224.

A jelenlegi járványhelyzetnek köszönhetően természetes módon megnőtt az érdeklődés a járványtörténet iránt, amelynek magyarországi historiográfiája jóval szegényesebb, mint Nyugat-Európában vagy Észak-Amerikában. A *Dögvészkalauz* tehát hiánypótló kötetnek számít hazánkban, a megvalósítás pedig remekül szolgálja a szerkesztők által elsődlegesnek ítélt célt: minél nagyobb olvasóközönséghez, minél érdekesebb, mindeközben pontos, jól strukturált és kiválóan illusztrált szöveganyagot eljuttatni az elmúlt évezredek jelentős (világ)járványairól. A szerzők minden esetben lefedik a legfontosabb kérdéseket az egyes betegségekkel kapcsolatban, így kitérnek a tünetekre, a megelőzés és kezelés különböző módjaira, valamint a járványok társadalmi és gazdasági következményeire, mindeközben pedig felvillantanak olyan érdekes elemeket, amelyek megragadják és ott is tartják az olvasó figyelmét. A kötetet egy könnyedén alkalmazható jegyzetapparátus, forrás-, irodalom- és illusztrációjegyzék, továbbá egy különálló személynév- és helynévmutató zárja.

Schvéd Brigitta Kinga